

КОНЦЕПТОСФЕРА ТА МОВНА КАРТИНА СВІТУ

О.В. Бабакова, Н.С. Лисенко

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького,

ПОНЯТТЄВЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ *ЛЕЛЕКА* В СЛОВНИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Лелека – великий білий птах із чорними маховими перами на крилах. Фахівці зазначають, що в Україні є два види: білий і чорний лелеки. З білим лелекою люди контактують значно тісніше, ніж із чорним, оскільки перший ще в давнину почав селитися ближче до житла людей: на дахах будинків, деревах тощо. Чорний лелека трохи менший за свого білого родича, відрізняється від нього чорним забарвленням оперення. Білі тільки груди й живіт. Дзьоб і ноги червоні. Чорний лелека — відлюдко. Він селиться зазвичай у глухих важкодоступних лісах поблизу боліт, річок, озер, луків.

За свідченням орнітологів, білий лелека гніздиться на більшій частині території України, крім південного сходу. Найбільше цих птахів у північно-західних областях. На Волині, Львівщині та Рівненщині живе майже третина наших чорногузів. Далі на південь і схід кількість гнізд поступово зменшується. Менше всього їх у степових областях [2, с.9]. Відомо, що лелека у великій кількості поїдає сарану, живиться іншими комахами та дрібними гризунами. Зрозуміло, що давні землероби були вдячні за це птахові, могли навіть обожнювати його.

Близьке сусідство білого лелеки до людини звичайно не могло не відобразитися в мовній картині світу українців. Спосіб життя й поведінка лелеки лягли в основу багатьох прикмет, вірувань, звичаїв, легенд, у яких відбивається давнє світосприйняття українського народу, його уподобання, етика. Ядром досліджуваного концепту є поняття про лелеку як птаха, відображене в словниках.

В одинадцятитомному “Словнику української мови” слово *лелека* тлумачиться як „великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами” [9: Т.4, с. 474].

На думку лінгвістів, „назви птахів утворювалися різними шляхами: і внаслідок переосмислення значень загальновідомих слів, і в результаті виникнення звуконаслідувань, і шляхом різноманітних дериваційних утворень від уже існуючих у мові твірних основ, і від запозичень та калькувань з інших мов. Виникнення кожного окремого найменування птаха пов’язане з практичною діяльністю людей, з пізнавально-інформативним нагромадженням знань, іноді просто з етикетуванням навколишніх об’єктів, щоб запам’ятати їх за якимись ознаками, точно описати вже у самій назві” [1, с.73].

Лексикографічні джерела фіксують синонімічні найменування *лелеки*: *чорногуз*, *бусел* (*бусол*), *бузько діал.*, *гайстер діал.*, *бушель діал.*, *жабоїд*, *боцюн*, *боцян*, *дзьобун* [8:Т.1, с.758-759]. У ході досліджень мовознавці виявили й інші діалектні назви: *астер*, *гастір*, *гарист*, *бацан*, *боцок*, *боцун*, *боцюра*, *боцан*, *боцьок*, *бочан*, *бузок*, *бузьок*, *бусань*, *бусев*, *бусел*, *бусель*, *бусень (бусон)*, *бусик*, *бусил*, *бусиль*, *буся*, *бусок*, *бусол*, *буська*, *бусько*, *бусьок*, *бусьол*, *буцел*, *буциль*, *буцоль*, *бучак*, *бушель*, *бушла*, *бушля*, *кліконь*, *неклійка*, *клекотень*, *глекотень*, *длекотень*, *кокостер*, *товля*, *товня*, *товря*, *това*, *тованя*, *тов’я*, *тоя*, *риболов*, *веселик*. [4, с.5; 1, с.123].

В.М. Русанівський зауважує, що з наведеного вище синонімічного ряду лише дві лексеми – *лелека* та *чорногуз* – стали загальноновживаними літературними назвами, усі інші є діалектними найменуваннями [5]. Причому назви *лелека* та *чорногуз* поширені більше в центральних, східних і південних областях України. На Поліссі найбільш вживана назва *бусол*, на Волині – *боцян*, *боцюн*, у Галичині й на Поділлі – *бузько*, *бузьок*. У північно-східних і центральних областях трапляється також назва *гайстер*. У районах, що межують

із Росією, нерідко вживається й російська назва “аист”. Крім цих найбільш поширених найменувань і різноманітних похідних від них (*бусько, бушель, бусень, буцюн, айстер, гастір, черногус* і т. п.), є також чимало таких, що трапляються тільки в говорах окремих місцевостей — *жабоїд* (Полісся), *длекотень* (Чернігівщина), *бовдур* (Сумщина), *неклейка* (Харківщина), *веселик* (Житомирщина), *това* (Закарпаття), *кукостверк* (Буковина) та ін.

Як стверджує В.М. Русанівський, „слово *лелека* зайшло до нас із південних країв: воно відповідає кримсько-татарському *läiläk*. Ця назва виступає також у південнослов'янських мовах, пор. болг. *лелек*, сербо-хорв. *лелек*” [5]. Про це свідчать і матеріали „Етимологічного словника української мови”, де науковці стверджують, що слово *лелека* є запозиченням із тюркських мов і має звуконаслідувальне походження: тур. крим.-тат. *läiläk* „лелека”, каз. *läjlek* зводяться до перс. *leklek*, яке походить від ар. *laklak* [3: Т.3, с. 217].

Назва *чорногуз* – давня українська. Вона вказує на колір птаха: біла шия, груди, взагалі вся передня частина тулуба, і чорний хвіст” [5]. До речі, якщо бути абсолютно точним, то хвіст у чорногуза білий, що добре помітно в польоті. Насправді в білого лелеки чорні кінці крил і в складеному стані здається, що вся задня частина тіла птаха чорна. В.М. Русанівський також наголошує, що „*чорногуз* – слово стилістично нейтральне”, „*лелека* – осередок багатьох поетичних образів” [5].

Лексеми *бусол, боцян, бужько* та под., на думку В.М. Русанівського, – „де все фонетичні різновиди тієї самої з походження назви. Вони поширені більше в західній частині України і є спільними із західнослов'янськими назвами, зокрема з польським *bocian*, словацьким *bocian* та ін., що походять, очевидно, від слова *boteň*, пов'язаного зі східнослов'янським *botat'* – *тупати, дибати*.

Назва *гайстер* також поширена в західних областях України. Як і польська назва *haister*, українська походить від німецької назви птаха – *Heister*” [5].

Про позитивне ставлення в народі до лелеки свідчить намагання пов'язати назву птаха з ім'ям праукраїнського бога кохання Леля, хоч наукового обґрунтування такої похідності немає.

У „Словнику епітетів” [7, с.184] подано прикметники, що вживаються як епітети при субстантиві *лелека* й відображають семантичний зміст розгляданого концепту: *білий, довгоногий, зажурений, засмучений, зморений, одинокий, поважний, самотній, старий, сумний, чорний, чорнобровий: З-за моря, звідки путь далека, Вернувсь засмучений лелека* (Л. Дмитерко); *І той у небі зморений лелека, і те гніздо лелече на стовні* (Л. Костенко).

Означення *білий, довгоногий, чорний*, є зовнішніми характеристиками птаха й відповідають його словниковому визначенню. Усі ж інші епітети співвідносять лелеку з людиною, надають птахові антропоморфних ознак, описуючи його риси характеру (*поважний*) та стан (*зажурений, засмучений, зморений, одинокий, самотній, сумний*). За твердженням О.О. Селіванової, „мовна концептуалізація тваринного світу... характеризується процесами переважно антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються на використанні сценарних структур знань про ознаки, поведінку тварин, зв'язок їх з людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості“ [6, с.115]. Погоджуючись із думкою дослідниці, зауважимо, що лелека, як ніякий інший птах, в українській народній свідомості набуває антропоморфних ознак. Про „олюднення” птаха свідчить, наприклад, легенда, за якою лелека походить від людини, яка колись згрішила проти Бога й тепер у пташиній подобі старанно спокутує свою провину. Відголоском давніх вірувань у те, що білий лелека – це перетворена людина, є персоніфікація назв цього птаха. В українському та білоруському Поліссі його нерідко називають Іваном, Василем, Максимом і т. п. А на Житомирщині щиро вірять, що кожен лелека має якесь людське ім'я і, якщо його правильно назвати, покликавши птаха, то він підніме голову. І це попри те, що в українській мові не спостерігається тенденції до називання птахів людськими іменами. Для лелек робили виняток. „Перебування лелеки й людини в одному природному просторі зумовлює й таку особливість спілкування з цим дивом-птахом, як

звертання нібито до сільського дядька, доброго сусіда (*Антоне, Антоне, коли тепло встановиться?*; „*Антоне, принеси тепло*”; *Іване, Іване, скажи, чи ще довго пасти череду?*)”, – пише С.Я. Єрмоленко [4, с. 6].

Отже, аналіз лексикографічних фіксацій субстантива *лелека* свідчить, що досліджуваний концепт є фрагментом біоморфного коду української культури й у свідомості представників українського етносу має виключно позитивний зміст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуцька Г.І. Назви лелеки в українській мові / Г.І. Богуцька // XIV Республ. діалектолог. нарада: тези доп. АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 123-124.
2. Грищенко В.М. Білий лелека / В.М. Грищенко. – Чернівці: Б.в., 1996. – 127 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 3: Кора - М / укл.: Р.В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.
4. Єрмоленко С.Я. Мова фольклору і художньої літератури – скарбниця духовності народу / С.Я. Єрмоленко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Випуск 3: зб. наук. праць / за ред. академіка Л. І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С.3-7.
5. Русанівський В.М. Лексико-стилістичні етюди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturamovyu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine5-15.pdf>
6. Селіванова О.О. Мовна концептуалізація тваринного світу в українській фразеосистемі / О.О. Селіванова // Культура народів Причорномор'я, 2002. – № 35. – С.112-116.
7. Словник епітетів української мови / С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1998. – 432 с.
8. Словник синонімів української мови: у двох томах / А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та інші. – Т. 1, А-Н. – К.: Наук. думка, 2001. – 1026с.
9. Словник української мови: В 11 т. / ред. кол.: акад. АН УРСР І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 4.: І-М. – 1973. – 840 с.

Л.О. Бєлих

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ ГРОЗА

Актуальність дослідження зумовлена перспективністю вивчення концептів як суті, що розкриває світогляд нації. При цьому порівняння концептів, що належать свідомості носіїв різних культур, дає змогу визначити їхні універсальні та специфічні характеристики. Особливу роль концепт відіграє у відображенні ціннісних національних установок. Концепт став предметом вивчення зарубіжних і вітчизняних учених (Н. Арутюнова, С. Аскольдов, Г. Вежбицька, С. Воркачов, В. Карасик, В. Колесов, О. Кубрякова, Д. Лихачов, Ю. Степанов, З. Попова, О. Селіванова, Й. Стернін та ін.).

Отже, вивчення ключових концептів української ментальності (до яких належить концепт гроза) та їх експериментальне дослідження є актуальним і своєчасним.

Мета нашої роботи полягає у вивченні змісту та структури концепту гроза в мовній картині світу.